

1. A ZSIDÓSÁG LETELEPEDÉSE ZENTÁN A 18. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

1.1. Források

Mivel e korszakhoz elég gyér levéltári források állnak a rendelkezésünkre, így célszerűnek láttuk, hogy néhány sor erejéig ismertessük azokat, rámutatva egyúttal azokra a nehézségekre is, amelyekkel a kutató a feltáró munka során szembesül.

A többi korszakhoz hasonlóan itt is a legértékesebb forrást mindenképpen a hitközségi jegyzőkönyvek, anyakönyvek, iratok, illetve egyes felekezeti jellegű egyesületek iratanyagai képeznek. A *Hevrá kádísá* jegyzőkönyveinek néhány oldalát, valamint néhány hitközségi anyakönyvet leszámítva azonban 1944-ben vagy később mindennek nyoma veszett.¹ Hiányuk pótolhatatlan veszteség, bár lehet, hogy elkerülve a megsemmisülést, lappangnak valahol. Szerencsés módon e kézirat lezárása előtt kerültek elő például az Izraelita Nőegylet üléseinek jegyzőkönyvei.² Pillanatnyilag viszont mindenképpen a közvetett, általánosabb jellegű levéltári forrásokhoz vagyunk kénytelenek fordulni. Mivel e korszak sorsdöntő volt a zsidóság zentai begyökerezése szempontjából, fontosnak tartottuk, hogy külön kiemelve hívjuk fel a figyelmet azokra a kútfőkre, amelyekre ide vonatkozóan támaszkodhattunk.³ Ezek:

- Birtokösszeírások. – Az ún. Halász-birtokkönyv, valamint a rovatos összeírások az első, Zentán megtelepedett zsidók neveiről, vagyoni állapotáról, jogállásáról nyújtanak többnyire értékes, néha azonban megbízhatatlan információt, mivel adókimutatás alapjául szolgáltak.
- Kerületi és vármegyei átiratok. – Azonkívül, hogy a községek bírái számára a zsidókra vonatkozó, átfogó rendeleteket közvetítik, községenként feltüntetik a türelmi adót fizetők névsorát, valamint a fizetendő összeget is.
- Törvényt szolgáltató ülések jegyzőkönyvei. – Többek között a zsidók megtelepedésére, letelepedési kérelmeik elbírálására, foglalkozásukra, a nekik vagy általuk okozott sérelmekre vonatkozóan nyújtanak adatokat. Általuk némi bepillantást nyerhetünk a politikai község és a *k'hila* („Communitas Iudaeorum”) közötti viszonyokba is.
- Országos, megyei és kerületi összeírások (általános- és zsidóösszeírások). – Bár a különböző érdekek felmerülése miatt ezek az összeírások is nem egyszer megbízhatatlannak, kellő kritikával jól felhasználhatók.

1 ZsTMBg 85. lelt. szám alatt. Részbeni publikálását lásd Flajšer-Dimić, Mira: Iz zapisnika senčanske Hevra kadiše. *Jevrejski almanah*, god. 1965–1967. 98–104. p.; VLÚ Zbirka matičnih knjiga za celu Vojvodinu [Anyakönyvek gyűjteménye egész Vajdaságra]. F: 402. 707. doboz. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a közösségre vonatkozó iratanyagok, *hevrá*-könyvek egy része már a szabadságharc ideje alatt megsemmisült. (Lásd Barna Jónás – Csukási Fülöp: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. I. Budapest, 1896. 170. p.)

2 ZTL Zentai Izraelita Nőegylet (1903–1940). F: 771. Ülések jegyzőkönyvei (1903–1940).

3 Lásd a könyv végén található forrásjegyzéket.

1.2. Avarok, kabarok, zsidók...

Mind a Bácska, mind Zenta esetében is csupán egyes településhelyek folytonosságáról beszélhetünk, míg a különféle etnikumok évszázadokon keresztül folyamatosan váltogatták egymást, illetve települtek egymásra vagy egymás mellé. A fejlődés kontinuitását olykor egy-egy újabb népesség megjelenése szakította meg, s adott neki további lökést, rosszabbik esetben pedig hátráltatta azt; de mindenképpen módosította a térség etnikai térképét. A kitartóbbak – magyarok, szerbek – újból és újból megjelentek, s hozzájuk hasonlóan a zsidók is, bár mindkettőnél jóval kisebb arányszámban. Ennek oka a mindenkori megtűrttség, nem pedig az egyenrangúság állapotából ered, hiszen a zsidóság „térhódítása” a *gálutba* való önkéntes vagy kényszerű átköltözésével egybevágó jelenség, s bár fegyveres harcot nélkülöző expanzió, egy idő után a befogadó népesség ellenállásába ütközik, mivel gazdasági-társadalmi vákuumokat betöltő szerepe féltékenységet, rosszsallást vált ki az adott pillanatban még gyengélkedő, kialakulóban levő helyi konkurenciánál. A mindenkori populista, demagóg politika mindig kéznél levő bűnbakjává, hálás célpontjává válik a zsidóság, éppen ezért máig is sokak szemében „idegen test” az őt befogadó nemzetben.

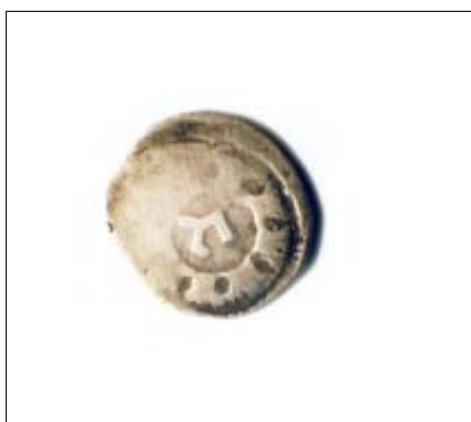
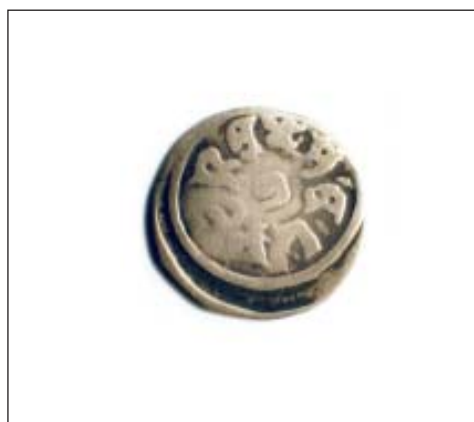
Az ilyen összefüggések miatt mindenképpen érdekes – különösen a helytörténet szűk kereteit tágítani kívánók számára – rámutatni a zsidóság első nyomaira a mai Bácska területén. A 2. század e tekintetben két okból is fontos témánk szempontjából: Judeában a rómaiak leverik a Bar-Kohba féle felkelést (i. sz. 135), Pannónia provinciában viszont a szarmaták veszélyeztetik immár állandó jelleggel a „Pax Romaná”-t. A lovas szarmata-jazigok ellen minden bizonnyal szír katonákat is bevetnek, akik kitűnően ismerik az ellenfél harcmódorát, és sikerrel bocsátkoznak vele harcba. Köztük, jól tudjuk, zsidók is voltak.⁴ Ez lenne tehát első múltbeli találkozásunk a zsidósággal.

A második találkozás érdekesebb, közelebb, konkrétabb, de jóval bizonytalanabb és meghatározatlanabb. 1972 és 1988 között mentőásatásokat folytattak Dunacsébnél (Čelarevo), mintegy ötszáz méterre a Duna bal partjától, egy téglagyár területén. Az itt feltárt település és temető korát különféle módszerekkel próbálták behatárolni. A mérések a 8. és a 10. század közötti időszakra utalnak, míg a temetőt illetően a 10. század a valószínűbb. Az antropológiai kutatások két populációt különítettek el; az egyik az észak-mongolid rasszhoz tartozott, a másik azonosítása pedig még folyamatban van. A két, egymástól különböző populáció együtt, pontosabban egymás mellett élt, közös temetőt is használt. S míg az antropológiailag azonosított népesség sírjaiban avar jellegzetességeket mutató sírmellékletekre bukkantak, addig a többiben különös tégladarabokat leltek, melyeken zsidó szimbólumok láthatók bekarcolva. Mivel az ábrák, jelek nagysága igazodik a fragmentumokéhoz, minden bizonnyal töredékre és nem egész téglára karcolták be őket. Mintegy 450 ilyen darab került eddig elő a következő ábrákkal: *sófár*, *etrog*, *lúláv*, sőt egy helyütt *Mágén Dávid*. Némely töredéken héber feliratot vélnek látni, melyeket azonban a *Jeruzsálem* és *Izrael* neveken

4 Gerő László (szerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989. 13–27. p.

1–2. Zsidó szimbólumok a dunacsébi téglatöredékeken

3–4. Ezüstdénárok IV. Béla korából

kívül egyelőre nem sikerült feloldani. Ennek ellenére a lelet alapján írástudók jelenlétére következtethetünk.⁵

Önmagától vetődik fel a kérdés: honnan a zsidó szimbólumok ezen a vidéken? Az egyik kínálkozó válasz az lenne, hogy a római domináció alatt itt letelepült, a Birodalom széthullását túlélő zsidó kolónia keveredett az újabb populációval. Abból a feltevésből is kiindulhatunk, hogy kazár vagy pedig a honfoglaló magyarokhoz csatlakozó kabar elem hatásáról van szó. Persze az sem kizárt, hogy esetleg olyan, számunkra egyelőre ismeretlen etnikummal állunk szemben, amelyet eddig feltárt, írott források nem említenek. A Kazár Kaganátus mintegy kétszáz évig komoly nagyhatalmi tényezőnek számított a Keleten, amely mint olyan képes volt egy időre megállítani az arab terjeszkedést, de még Bizánc expanzióját is. Mintegy tüntetőleg, dacolva a veszélyes szomszédokkal, a kazárok egy része – elsősorban az arisztokrácia – felvette a zsidó vallást. Történt ez akkor, amikor a zsidóság már több évszázada szétszóratásban, államiságától megfosztva, ellenséges érzületű „gazdanépek” országaiban élt, sokszor üldözéseknek kitéve. A 9. században azonban felkelés tört ki a Kaganátusban a központi hatalom ellen, egyesek szerint éppen az új államvallás miatt, a régi törzsi hiedelmek védelmében. A lázadás leverése után a heterogén etnikumú felkelők egy része – alánok, mohamedán kálizok, kazárok, bolgár-törökök s talán valamennyi zsidó is – a magyarokhoz menekült. A kabarok („lázadók”) – mert róluk van szó – mint csatlakozott törzs a kor szokásainak megfelelően a leghálátlanabb, legkeményebb harci feladatokat kapták, így például a honfoglalás után a végek őrzését.⁶ Talán az ő közvetítésük nyomaiként kell értékelnünk a dunacsébi leletet.

Zentán és környékén nem kerültek elő zsidók ittlétéről tanúskodó leletek sem a népvándorlás, sem pedig a honfoglalás korából. A települést 1216-ban említik először írott források, s a 15. században már virágzó mezőváros a budai káptalan birtokában, 1506-tól 1526-ig – amíg a törökök el nem pusztítják – szabad királyi város. A kisszámú dokumentum, amely túlélte a háborús pusztításokat, nem tesz említést itt megforduló vagy letelepülő zsidókról. Ugyanígy nincs erre vonatkozó adatunk a török hódoltság korából sem. A Bácska újkori történelmének kezdetével – azaz a török uralom felszámolásától – már dokumentálni tudjuk a zsidók rövidebb-hosszabb ittlétét, ha nem is Zentán, hanem először a bácskai Duna-mentén.

5 A dunacsébi leletről lásd *Židovi na tlu Jugoslavije*. Zagreb, 1988. 24–25. p.; Bunardžić, Radovan: Izveštaj sa zaštićenog arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu „Ciglana kod Čelareva”. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, god. VIII–IX. (1978–1979) 33–67. p.; Živanović, Srbojlob: Prvi rezultati antropološkog proučavanja nekropole u Čelarevu. *Rad vojvođanskih muzeja*, 1973. br. 21–22. 153–165. p.; Živanović, Srbojlob: Apsolutno datovanje skeletnih ostataka iz nekropole u Čelarevu. *Rad vojvođanskih muzeja*, 1978. br. 23–24. 19–20. p.; Bunardžić, Radovan (tekst kataloga): Izložba *Menore iz Čelareva*. Beograd. 1980.; Kovačević, Jovan (ur.): *Naučni skup Menore iz Čelareva*. Beograd, 1983.

6 A kazárokról, illetve a kabarokról részletesebben lásd Koestler, Arthur: *A tizenharmadik törzs*. S. I., 1990. Koestler és őt megelőzően más szerzők is historizáló módon próbálták meg bebizonyítani a magyarországi zsidóság kontinuitását. A témával kapcsolatban lásd még Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. *Századok*, 116. évf. (1982) 1. sz. 62–92. p.; Tóth Sándor: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok*, 118. évf. (1984) 1. sz. 92–113. p.

1.3. A zsidóság megjelenése az újkori Bácskában⁷

Az első zsidókról vidékünkön a bécsi háborúval (1683–1699) kapcsolatban találunk említést, mégpedig Péterváradon. Nem állandó jelleggel megtelepült lakosokról van szó, hanem hadiszállítókról. Másrészt a túloldalon, a török kiűzetése következtében fejlődésnek induló Pétervárad Sáncaiban – a későbbi Újvidéken – a szerb határőrök mellé zsidók is települnek, s imaházat építenek, temetőt alapítanak. 1717-ben három család élt itt (összesen tizenhárom), így feltételezhető, hogy intézményeik nemcsak miattuk létesültek, hanem a máshol élő, de itt gyakran megforduló, átutazó zsidók számára is.⁸

Az udvari megrendelésre írt, germanizáló törekvéseket tükröző Kollonich-féle terv (1688) értelmében a zsidókat fokozatosan ki kell szorítani, a török alól felszabadított területeken pedig meg kell akadályozni letelepedésüket.⁹ I. Lipót császár zsidóellenessége dacára, hosszabb távon ezt az elképzelést csak a szabad királyi városokban, illetve a bányavárosokban tudták érvényesíteni. Ennek oka abban keresendő, hogy a 17. század folyamán még nem épült ki teljesen a Habsburg Birodalom gazdasági-társadalmi rendszere, amelybe egyre szorosabban vonták be Magyarországot is. Már a franciák és a törökök ellen folytatott háborúk során kivételt kellett tenni néhány nélkülözhetetlenné váló pénzemberrel, hadseregszállítóval (Samuel Oppenheimer, Samson Wertheimer), akik akarva-akaratlanul mintegy helyet csináltak hitsorsosaiknak is.¹⁰ Az áru- és pénzforgalomban betöltött szerepük miatt nemcsak a kamara, hanem a földbirtokos nemesség is támogatja a zsidóság betelepülését az egykori hódoltsági területekre. A tőlük különböző címeiken beszedhető adók a kincstár és a földesurak jövedelmét növelték. Nem volt elhanyagolható tétel a Mária Terézia által rendszeresített türelmi adó – *Malke Geld*, „Taxa tolerantialis” – sem, amit eredetileg hadisegély címen fizettek a zsidókkal, s kezdetben családokra vetették ki, 1746-tól azonban már fejadóként, 1749-től pedig egy összegben róják majd ki a zsidóságra.¹¹

A 18. század folyamán a mai Bácska egyes területei különböző elbírálásban részesültek, s szinte állandó, folyamatos átszervezés alatt álltak. A karlócai béke megkötése után (1699) a törököktől elhódított magyarországi területek egy részét visszakebeleztek a vármegyerendszerbe, a többi pedig az újonnan felállított határőrvidék részeivé vált. Az újabb török elleni háborúk során további területek szabadultak fel, s a határ déli-délkeleti irányba tolódott, aminek egyenes következménye a Tisza határőrvidék felszámolása lett. A privilégiumaikat féltő – elsősorban szerb nemzetiségű – határőrökre való tekintettel, azaz tömeges elvándorlásukat megakadályozandó a bécsi udvar kiváltságos korona-kerületet szervezett az érintett bácskai Tisza mente községeiből Óbecse székhellyel. A bécsi udvar merkantilista politikája, vala-

7 A „Bácska” nevet mai értelemben használjuk. Durván meghatározva, az egykori Bács-Bodrog megye nagy részét foglalja magába.

8 Bővebben erről lásd Dudás 1896, II. 251–265. p.; Šosberger, Pavle: *Novosadski Jevreji*. Novi Sad, 1989.

9 Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992. 312. p.

10 McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Budapest, 1992. 22–23. p.; Carmilli-Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest, 1995. 84–86. p.; Balogh Károly György: *Történet-politikai tanulmányok Eugen Savoya hercege életrajzához*. Zenta, 1891. 24–25. p.

11 A türelmi adóról lásd Ujvári, 914–915. p.; Gonda, 313–314. p.

mint a bácskai nemesek törekvései nagyban hozzájárultak a Bácska újratelepítéséhez. Elsősorban Magyarország túlnépesedett részeiből érkeztek legnagyobb számban magyarok, mellettük tótok (szlovákok), kisebb számban pedig más etnikumok is.¹²

Az addig viszonylag gyéren lakott területek, puszták benépesülése, revitalizációja nyomán régi települések támadtak fel úgyszólván hamvaikból, vagy újak alakultak, s ebből a folyamatból a zsidóságot sem lehetett kizárni. Utóbbiak letelepedésének leginkább az újdonsült szabad királyi városok – Szabadka, Zombor, Újvidék – álltak ellen, elsősorban az ottani kereskedők, illetve a céhes ipar konkurenciától való félelme miatt.¹³ Ezzel szemben letelepedésük elől nem zárkozik el, sőt e téren támogatja őket a vármegye, például úgy is, hogy szabotálja az adókivetés alapjául szolgáló zsidóösszeírásokat, de még a türelmi adó beszédését is. Ugyanígy általában jóindulatúak velük szemben a Tisza menti községek, így Zenta is.

A zsidóság megjelenése a mai Bácska területén nemcsak a bécsi háborúval kapcsolatos, hanem összefüggésben van a közép- és kelet-európai zsidóság önkéntes vagy kényszerű migrációs mozgásaival is. Ennek fontosabb momentumai a következők:

- 1726-ban III. Károly abbéli szándékából, hogy csökkentse létszámukat az osztrák tartományokban, elrendeli, hogy minden zsidó családban csak egy férfi nőülhet meg s alapíthat családot. Ennek következtében elsősorban Cseh- és Morvaországból érkeznek tömegesen zsidók Magyarországra, így a Bácskába is.¹⁴
- A 18. század második felében, különösen Lengyelország első felosztását követően (1772) a zsidók által sűrűn lakott Galíciából indul el komolyabb migrációs hullám Magyarországra felé.¹⁵

Bár a vármegyéknek az előbbieken már említett magatartása miatt a zsidóösszeírások adatai megbízhatatlanok, mégis megállapítható, hogy kezdetben csupán Újvidéken szerepelnek, majd megjelennek kisebb helységeken is, mint amilyen például Szivác, Bácskertes (Kupuszina), Küllöd (Kollut) stb. 1779-ben Bács vármegyében már 105 családot írnak össze.¹⁶

A türelmi adó kirovása arra utal, hogy a zsidóság ittléte megtúrt állapot, egyfajta szükség-szerűségből ered. Ugyanerre mutat a tény, hogy földet, házat – tehát ingatlant – nem vehettek, s a céhes ipar bezárkózottsága miatt is csak bizonyos hiányszakmákat űzhettek; emellett a kereskedelem különféle formáival, valamint ingatlanok, haszonvételek árendálásával foglalkozhattak. A szerbek és a görögök kiszorulása a kereskedelemről nemcsak kisebb gazda-

12 A határvidék átszervezéséről, valamint az újratelepülésről többek között lásd Rakić, Lazar: *Seoba Srba u Rusiju. Godišnjak Istorijskog muzeja Vojvodine*. 1991. [br. 1.] 20–33. p.; Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I.* Kalocsa, 1992.

13 Újvidéken például szinte lehetetlenség volt a zsidó kereskedőknek olyan befolyásra szert tenni, mint más városokban, településeken, hiszen a már itt élő szerb, illetve örmény konkurencia nemigen hagyta kibontakozni őket; legalábbis a kezdet kezdetén.

14 Gonda, 313. p.

15 Uo., 313–314. p.

16 Dudás 1896, II. 251–261. p. Nem szerepelnek itt a Tiszai korona-kerületre, valamint az Újvidékre és Zomborra vonatkozó adatok.

sági-társadalmi mobilitásukból ered, hanem abból a tényből is, hogy az előbbiektől eltérően, akik elsősorban török árura specializálódtak, a zsidók inkább a birodalmon belüli áru forgalomba hozatalával, kivitelével foglalkoztak több szinten is. Ebben az első kategóriát a vándorkereskedők, a házalók képezték, akik apróbb csecsebecsékekkel (pántlika, kendő, harisnya) látták el a falun, tanyán élőket, s ócskavasat, rongyot, nyersbőrt vásároltak. Mindez kitűnő felhalmozási alapul szolgált, hiszen megkímélték a tanyasi embereket a fáradságtól, hogy apróbb dolgok miatt bemennek a vásárra vagy hetipiacra. A következő osztályba a vásárlók tartoztak, akik a terményektől kezdve az olcsó iparcikkeket mindennel kereskedtek. A céhes ipar őket és a házalókat tartotta foglalkozása sírásóinak. A boltossá vagy nagykereskedővé avanszáltak állapota pedig már feltételezett egy elsődleges tőkefelhalmozást, vagyoni belvi gyarapodást. A felhalmozott tőkét aztán bérletek formájában is tovább lehetett forgatni s esetleg később, amikor ez már lehetővé vált, ingatlanba fektetni.

1.4. A Tiszai korona-kerület zsidósága

Mivel Zenta 1751-től a kerület kötelékébe tartozott, fontos a Bácskán belül is tovább szűkítve vizsgálni a zsidóság helyzetét.

Latinovits Tádé, a tiszai járás szolgabírája 1784-ben jelenti, hogy az egész Tiszai járásban, továbbá a Tiszai korona-kerület községeiben nincsenek zsidók, csupán a kamarai településeken (Topolya, Pacsér, Kula, Hegyes, Verbász) egy-egy család, valamint Bajsán két család. Nincs sehol külön iskolájuk, maguk között a zsidó nyelvet használják, vallási dolgokban zsidó könyveket használnak, más (vagyis világi jellegű) zsidó könyvek azonban nincsenek, és nem is nyomtatnak ilyeneket. Külön előljáróságuk, szervezett közösségük sincs az egész járásban; földet sem bérelnek.¹⁷

E jelentés ellenére tudjuk, hogy egyes kerületbeli községek már ekkor is engedélyezték letelepedésüket, amint azt a zentai példa is bizonyítja. Úgy tűnik viszont, hogy a kerület 1751-ben kapott és 1774-ben kibővített privilégiumainak egyes értelmezései szerint megpróbálták akadályozni a zsidóság itt-tartózkodását és kereskedelemmel való foglalkozását (célozva arra is, hogy az adományozott kiváltságok kimondottan felekezethez – pravoszlávhoz, katolikushoz – kötöttek), ami azonban inkább a vármegye arra irányuló újabb kísérleteként könyvelhető el, hogy beavatkozzon a kerület belügyeibe.¹⁸ Az itteni községek mindenesetre ellenálltak az ilyen törekvéseknek, s bár az előző két kiváltságlevelet mintegy összefoglaló harmadik (1800) visszaadta a községeknek a jogot, hogy a leteleplők számát korlátozhatják, azok nemigen éltek vele; inkább a leteleplőni szándékozók foglalkozását, vagyoni állapotát vizsgálták, mintsem etnikai-vallási hovatartozásukat.

¹⁷ Uo. 259. p.

¹⁸ Gyetvai, I. 355. p.

1.5. II. József türelmi rendelete

Néhány szó erejéig meg kell emlékeznünk a felvilágosodott abszolutizmus ausztriai képviselőjének ún. türelmi rendeletével kapcsolatos egyes intézkedéseiről. Ennek 1781-ben törvényt kihirdetésekor már a zsidóságra vonatkozó részének („Systematica Gentis Judaicae Regulatio”) tervezete is készen állott, a magyar helytartótanács azonban csak két évvel később tette közzé. Ennek értelmében a zsidók szabadon bérelhetnek földet, bármilyen ipart űzhetnek, s megkapják a szabad költözködés jogát is, bár a felvidéki bányavárosok továbbra is elzárva maradnak előttük. A hébert és a jiddis nyelvet viszont ki kell zárniuk a közhasználatból, s csupán az istentiszteleti könyvek nyomtathatók ezentúl héber nyelven vagy írással. Ugyanakkor a rendelet állami felügyelet alatt működő zsidó iskolák felállítását irányozza elő, sőt a keresztény iskolákban való tanulást is lehetővé teszi a zsidóság számára. Az iparral, kereskedelemmel, haszonbérlettel való foglalkozás előfeltétele éppen a tanulás. A hitoktatás megszervezése nemcsak jogként, hanem kötelezettségként szerepel. A jozefinista szemléletmódot tükrözi mindez, hiszen a zsidóságnak is csupán felekezetként rajzolja meg jövőképét. Ezt célozzák majd a következő években meghozott kiegészítő intézkedések is, mint például az addig családnevet nem viselő zsidók német családnév felvételére való kötelezése is.

II. József halála után a bécsi udvar és a magyar országgyűlés – ritka kivételként – teljes egyetértésben szállt szembe a városok restaurációs törekvéseivel, s az 1790. év állapotait rögzítette, minek értelmében a már letelepedett zsidókat nem űzhették ki a városokból. Egyfajta status quo elismerése volt tehát a „De Judaeis” kezdetű, 1790-ben hozott törvénycikk.¹⁹ S bár ugyanakkor több szempontból visszaesés állt be, II. József türelmi rendeletének egyes pontjai tovább éltek, pontosabban az elindított változások elé többé már nem építhettek tartós, csupán ideiglenes korlátokat. Hosszú távon azonban ezek a pozitív törekvések szégyenlősen ugyan, de már a zsidóság egyenjogúsítását célozzák, egyengetve előtte az utat, ugyanakkor megbontják majd a zsidóság kényszerű bezártságából-bezárkózottságából adódó relatív egységét is. Ez a folyamat azonban inkább a 19. század elején lesz tetten érhető.

1.6. Az új környezet: Zenta

A Tiszai korona-kerület létrejöttéig a vidék több más településéhez hasonlóan Zentát is túlnyomórészt szerb határőrök lakták. Határában nagy kiterjedésű puszták terültek el, jóformán lakatlanul és kihasználatlanul, csupán kis részben megművelve. A térség új ura, az oszmán dominációt éppen Zentánál felszámoló bécsi udvar a határőrvidéknek a 18. század folyamán védelmi szempontból feleslegessé váló részeit mielőbb be kívánta kapcsolni a Habsburg Birodalom gazdasági-társadalmi vérkeringésébe, így hozzálátott annak felszámolásához, illetve polgárosításához. A más (pravoszláv) vallású, privilégiumaikat – szabados katonai életformájukat, egyházi-iskolai autonómiájukat – féltő határőrök tiltakozása hiábavalónak bizonyult, s részben ennek következményeként formálódott át a Tisza-vidék etnikai-val-

19 Gonda, 261–268. p.; 314. p.

lasi arculata. Nem bízván Bécs ígéreteiben, a csalódott határőrök tömegesen hagyták el a régió egyes településeit, s költöztek át a dél-délkeleti irányba elmozdult határőrvidékre (Szlavónia, Szerémség, Temesi bánság), vagy engedve az uralkodói invitálásnak Oroszországba vándoroltak ki, ahol folytathatták addigi hivatásukat, életmódjukat.

Korabeli összeírások, tudósítások szerint Zenta is nagy népességsökkenést ért meg; az 1751–1753. közötti időszakban 770 család hagyta el, s csupán 33 maradt itt.²⁰ A bécsi udvar – mint már említettük – egyik ellenintézkedéseként hozta létre a Tisza menti községekből a kiváltságos korona-kerületet, amely kezdetben névleg kamarai, később pedig mind nevében, mind a gyakorlatban is koronai uradalomnak számított. Ugyanakkor az itt maradó tisztek kuriális nemességet és birtokot kaptak, a közkatonák pedig meghatározott területű földet. A kerületnek adományozott kiváltságlevél 18. pontja Zentát egyben mezővárosi („oppidum”) rangra emelte vásár- és piactartási joggal. Ez az okirat nemcsak a már meglévő állapotokat ismerte el, hanem a piaci vonzáskörzet kibővítését, felerősítését, illetve mind a mezőgazdaság és kézműipar, mind a kereskedelem fejlődését volt hivatott elősegíteni.²¹

Mivel a kerületnek, valamint az egyes községeknek adományozott kiváltságok nemigen változtattak a helyzeten, sor kerülhetett a vidék újbóli benépesítésére spontánul vagy mesterségesen (toborzók segítségével). Zentára 1751 és 1755 között tömegesen jöttek magyarok, velük tótok, főleg a túlnépesedett északi megyékből, a Duna-Tisza közének közvetítésével. Lengyelek, németek is letelepedtek Zentán, de csupán ideig-óráig tudták megőrizni etnikai identitásukat, hiszen még a náluk nagyobb számban érkező szlovákok is a magyarságba asszimilálódtak a 18–19. század fordulójáig. Hasonlóan jártak a görögök, bolgárok és vlahok (oláhok), akik viszont a szerbségbe olvadtak be.

A szabad foglалás lehetősége, valamint a lakosság számbeli növekedése következtében Zenta határának egyre nagyobb része került művelés alá. A 18. század végén már nemcsak a mezőváros kap jellegzetes arculatot (viszonylag rendezett főtér fontosabb középületeivel s az innen sugarasan kifutó főutcákkal), hanem körülötte szállások egész láncolata figyelhető meg.²²

A határ területe ebben az időben 64 814 kat. hold volt. Az első ránk maradt – ún. Halász-féle – birtokkönyv (1797) alapján megállapíthatjuk, hogy ennek valamivel több mint a fele volt megművelt terület, illetve községi épületelek, a többit pedig az árterületek, az utak, valamint a közlegelők képezték.²³ Ez utóbbiak nagy szerepet játszottak a rideg állattartásban, bár fokozatosan feltöresre kerültek.

A foglalkozást illetően természetesen a mezőgazdaság került előtérbe. Kezdetben a külterjes állattenyésztés népszerű, hiszen a dús füvű határrészek, valamint az időszakos legelőként hasznosított árterületek szinte önként kínálkoztak erre. A növekvő számú lakosság föld-

20 Gyetvai, I. 171–174. p.; Knežević, 18–19. p.

21 Gyetvai, I. 217. p.

22 A Főtér rendezéséhez, valamint az utcahálózat kialakításához nagyban hozzájárult az 1769-es tűzvész is, melynek során az éppen csak kiépült mezőváros nagy része leégett, lehetőséget nyújtva így az újratelepülés következményeként fellépő kaotikus építkezéseket részben felszámoló, rendező szándékú újrakezdésre.

23 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.22. Halász-féle birtokkönyv (1797). Adatainak részbeni feldolgozását lásd Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában*. Zenta, 1967. 27–30. p., valamint Rác Vince: *Poljoprivreda u Senti*. Senta, 1967. 45. p.

éhségének kielégítésére, valamint a különböző társadalmi-közigazgatási szükségletek végett egyre több föld került azonban feltöresre, s a földművelés népszerűsítéséhez járul hozzá majd nagymértékben a háborúk (elsősorban a napóleoni háborúk) nyomán fellépő gabonakonjunktúra is. Emellett a folyó közelsége, annak halbősége miatt továbbra is sok család űzi kizárólagos vagy kiegészítő foglalkozásként a halászatot.

Zentán a 18. század második felében viszonylag kevés iparos működött; legalábbis olyan, aki kizárólag a szakmájából élt. Ezért társas céheket hoznak létre, de gyakoribb – mint általában a kerület többi községeiben is – a céhenkívüliség. Az iparosok száma eléggé változó; 1782/83-ban 59, 1799/1800-ban pedig mindössze 23 iparost írnak össze. Az utóbbi gazdasági évben 9 kovács, 5 takács, 3 csizmadia, 2 szabó és egy-egy kerékgyártó, varga, illetve kalapos működik Zentán. Nyilvánvaló, hogy a legnépszerűbb szakmák elsősorban a mezőváros és a szállások parasztlakosságának igényeihez igazodtak, ám ez óhatatlanul visszautótt, hiszen a korlátozott kereslet miatt az iparos-felesleg távozni volt kénytelen Zentáról, vagy pedig párhuzamosan más foglalkozást űzni.²⁴

A céhek eleve kizárták a nem keresztény iparosokat, így a Zentán megtelepedő zsidóknak is elsősorban a kevésbé népszerű hiányszakmák jutottak, vagy pedig a kereskedelem. Esetleg illegálisan próbáltak meg űzni egy-egy „menő” ágazatot, mégpedig a céhes ipar ellenében. 1787-ben a csizmadiák, szabók és szűcsök társas céhe felpanaszolta, hogy idegen iparosok kóborolnak útlevél nélkül, kereskednek, és illegálisan űzik az ipart. Bár konkrét említés nem történik, meglehet, hogy ezek között zsidók is akadtak.²⁵ Tény azonban, hogy a kereskedelem nyújtotta nagyobb fokú mobilitás is közrejátszott abban, hogy 1793-ban a huszonnégy iparos közül csak kettő volt zsidó származású.²⁶

A 18–19. század fordulójáig Zenta gazdasága önellátó jellegű. Ettől kezdve viszont fokozatosan változik a helyzet; növekvő mennyiségű terményfölösleg jelentkezik, másrészt pedig egyre nagyobb szükséglet mutatkozik egyes árucikkek iránt, amelyek helyben egyáltalán nem, vagy nem kielégítő mennyiségben kaphatók. A mezőváros elsősorban gabonát, élő marhát, nyersbőrt, gyapjút tudott felkínálni, ezzel szemben épület- és tűzifa, só, mész, fémipari nyersanyag, illetve kész termékek behozatalára kényszerült. Voltak azonban kimondottan rossz évek – amit a földművelés és állattenyésztés extenzív jellege csak súlyosbított –, amikor a lakosság a saját élelmiszer-szükségletét sem tudta kielégíteni.

A helyi igényeknek kezdetben az iparosműhelyek, illetve -üzletek, valamint a városban működő öt-hat bolt elfogadható mértékben eleget tudtak tenni. A boltosok jobbára szerbek vagy elszerbenedett görögök voltak; egy ideig ők bonyolították le személyesen vagy közvetítők útján a távolsági kereskedelmet is.²⁷

A zsidó házalók egyre nagyobb szerepet kapnak Zenta életében, különösen a szállások nagyfokú terjedésével, hiszen kettős funkciót látnak el: próbált árucikkkel keresik fel a

24 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.249. Általános és gazdasági iratok (1770–1830), valamint Gyetvai, I. 353. p.

25 Matković, Lajčo – Grosinger, Tadija: *Bačko-Bodroška županija (1688–1849)*. VIII/6. Katalog odabranih regesta (1785–1787). Novi Sad, 1995. 118. p.

26 ZTL F: 381. Dudás-krónika.

27 Vö. ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.30–49 (1774–1800). Zenta mezőváros rovatosszeírásai (Dicalis conscriptionis). Adataik részbeni feldolgozását lásd Dobos 1967, 22–27. p.

tanyákon élöket, akiknek így nem kell ezért is bejönniük a városba; másrészt átveszik a terményfelesleget, nyersbőrt, gyapjút, tollat. A 18. század 80–90-es éveiben a rövidebb-hosszabb ideig itt tartózkodó zsidók szinte nélkülözhetetlenné, de legalábbis megkerülhetetlenné válnak ebben. Megismerve az itteni viszonyokat, miután már letelepedési engedélyt kaptak, jobban meg tudták szervezni a felsorolt termékek felvásárlását és értékesítését. A kiskereskedők vagyoni gyarodását nagyobb befektetések követték, s ezzel még jobban megmozgatták a piacot, a haszon tehát kétoldalú volt. A kereskedők („mercator”, „questor”) száma kezdetben nem nagy; a 80-as években 10–20 körül mozog.²⁸

A fentebb leegyszerűsített formájában felvázolt munkamegosztás természetesen kihatott az itteni lakosság társadalmi-vagyoni rétegződésére. A korona-kerület kiváltságainak köszönhetően a lakosság többsége – bár formálisan jobbágy – viszonylag nagy szabadságjogokat élvez. Ezt kihasználva a kuriális nemesség, valamint a Zentára már eleve anyagi előnnyel érkezők (itt elsősorban az idehozott állatállomány számára gondolunk) tovább gyarapították vagyonukat. A telkes gazda mellett növekvőben volt a zsellérek („inquinus”, „subinquinus”) száma is, s a differenciálódás hozta aztán magával a szolgák számának növekedését is. Az iparosok és kereskedők általában a zsellérség kategóriájába tartoztak, s vagy az általuk birtokolt, illetve bérelt föld nagysága nem volt elegendő a megélhetésre, vagy pedig éppen a szakmájukból származó elégtelen jövedelmet kiegészítendő foglalkoztak földműveléssel vagy állattenyésztéssel is. Mindenképpen elmondhatjuk azonban, hogy a 18. század végén a földek viszonylag kisszámú birtokos kezében koncentráálódtak; a huszonöt legnagyobb birtokos (a birtokos lakosság 2%-a) birtokolta az összes földterületek egyötödét, mintegy 5508 láncnyi területet, mégpedig a szőlőket nem számítva. A többség viszont csupán átlag 2–5 láncnyi szántóval rendelkezett szállás nélkül, és – bár kevesen – voltak olyanok is, akiknek csak háztáji birtokuk volt szántó nélkül.²⁹

Zenta társadalmi tipikusan mezővárosi, ahol a paraszti életformát diktáló agrárházisra polgári felépítményt próbálnak építeni, ami majd csak részben sikerül. Másrészt etnikai-vallási kettősség is jellemzi ezt a társadalmat, hiszen katolikus magyarok és pravoszláv (görögkeleti) szerbek próbálnak a kezdeti súrlódások, vélt és valós sérelmek ellenére egymás mellett, sőt egymással élni. E törekvéseket török rendre derékba a „magasabb érdekek”. Az olykor tragikus leszámolásokká hevülő indulatok mozgatóerői békeidőben egészséges rivalizálást is ki tudtak váltani, ami megmutatkozik majd az építkezésben, a közoktatásban, a politikában és a társadalmi életben egyaránt. E két elemhez zárkózik fel harmadikként – igaz, kezdetben csak a periférián, szinte észrevétlenül – a zsidóság.

Másrészt a 18. század második felében példásan kiépített közigazgatásnak köszönhetően Zenta a századfordulón már jól szervezett, viszonylag homogén közösség benyomását kelti, amely pontosan, rendszeresen fizeti adóit, végrehajtja a megyei és kerületi körrendeleteket, legalább kezdetleges szinten eleget tesz a korabeli közegészségügyi kívánalmaknak, s végül felekezeti iskolák is nyílnak a városban.

28 A kereskedők számát illetően lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. A zsidó felvásárlókkal kapcsolatban elsősorban adósságok felemlítésénél, peres ügyekben találunk adatokat. Vö. ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.3. Zenta mezőváros tanácsa törvényszolgáltató üléseinek jegyzőkönyvei (1793–1803).

29 Rác 1967, 45–48. p. és Dobos 1967, 27–30. p.

Egyszóval, az itt megtelepülni szándékozó zsidók a 18. század utolsó évtizedeiben (vagyis megjelenésük idején) abban a szerencsében részesültek, hogy egy még teljesen be nem zárult, kialakulatlan gazdasági-társadalmi rendet találtak itt, ahol jutott hely s szerep a számukra is.

1.7. Az első zsidók ideiglenesen Zentán

Csupán közvetett adat utal arra, hogy elsőként a Flesch-család telepedett meg Zentán 1751-ben, Mária Terézia külön engedélyével.³⁰ Az 1770-es évektől kezdve azonban már több névvel is találkozhatunk, amelyekkel kapcsolatban már különféle elemzések is elvégezhetőek.³¹ A legérdekesebb mindenképpen annak megállapítása, honnan érkeztek, mivel foglalkoztak, s kik voltak azok, akik tartósabb jelleggel is itt maradtak, hiszen utóbbiak képezték azt a magot, amely kialakította a kezdetben csak laza, később pedig állandósuló zsidó közösséget a maga intézményrendszerével.

A hetvenes és nyolcvanas években megemlített zsidók származási helyére inkább csak nevükből következtethetünk, illetve a zentai vonatkozásokat az akkor megfigyelhető migrációs mozgásokból kiindulva általánosíthatunk.

Az 1777/78-as gazdasági évben Zentán nyilvántartott zsidók, szám szerint nyolcan, a következők voltak:

1. Deutsch Mózes (mercator, inquilinus)
2. Fischer Lőrinc³² (mercator, inquilinus)
3. Fischer Simon (mercator, inquilinus)
4. Flesch Sámuel (mercator)
5. Hungerleider Ábrahám (–)
6. Löbl Mózes (vitriarius)
7. Práger Jakab (inquilinus)
8. Schönberger János (mercator)

A felsoroltak közül egyesek vezetéknevei utalhatnak – bár nem szükségszerűen – a származási helyre (Práger, Deutsch, esetleg Schönberger). E minta természetesen nem elegendő, mégis úgy tűnik, beleilleszkedik az előzőekben már ismertetett összképbe azzal, hogy a lehetséges származási helyek választéka kibővül egyes német területekkel (Ausztria) akár közvetlenül, akár magyarországi ideiglenes tartózkodási helyek közbeiktatásával.

30 Az ősforrásra, sajnos, mindeddig nem sikerült rábukkanni, így a Borovszky-monográfia (I., 278. p.), illetve Víg Lajos (Knežević, 87. p.) adatainak hitelességére kell bízni magunkat. A legkorábbi időkből ránk maradt adókönyvek ezt az állítást mindenestre nem támasztják alá, így első megbízható (és igazoló) forrásaink a 18. század 70-es éveinek közepétől – kisebb megszakításokkal – végigkövethető rovatos összeírások maradnak. A legkorábbi adólajstromokat lásd ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.111 (1766). Adókönyv, valamint F: 560.112 (1769). Adólajstrom.

31 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.30–49 (1774–1800). Zenta mezőváros rovatos összeírásai, valamint F: 560.22. Halász-féle birtokkönyv (1797).

32 A nevek írásmódját egységesítettük, hiszen ugyanazon személyek nevének alakjai összeírásonként eltérőek lehetnek. Tanulságos, hogy „keresztneveik” kezdetben német (Johan, Jacob), kivételesen latin (Laurentius) alakban jelentkeznek, majd idővel magyarosodnak, különösen 1867 után.

Bár elvileg az ekkor vagy egy valamivel korábbi időszakban felvett vezetéknev utalhat a foglalkozásra is, a felsorolt nyolc személynél ez a gyakorlatban nem működik. Többségüknél ugyanis az összeírás feltüntette (kettő kivételével) foglalkozásukat is; mint látjuk, elsősorban kereskedőkről van szó, bár akad egy iparos is. Az összeírás némelyiknél feltünteteti társadalmi-gazdasági besorolásukat is (zsellérek).

A következő évekből származó összeírások vizsgálata nagyjából hasonló adatokat hoz azzal, hogy nagy ingadozások mutatkoznak a rövidebb-hosszabb ideig itt tartózkodó zsidók számában. Stabilizálódás, majd fokozatos számbeli növekedés csak az 1797/98. gazdasági év után figyelhető meg. Ebben az évben egyébként a következő (részben ismétlődő) nevek fordulnak elő:

1. Braun Wolf (mercator, inquilinus)
2. Deutsch Mózes
3. Fischer Lőrinc
4. Fischer Simon
5. Krishaber Lőrinc (festő, inquilinus)
6. Práger Jakab

A türelmi adót fizetők kimutatásai megnyugtatóbb választ tudnának adni arra a kérdésre, hogy hányan és kik tartózkodtak huzamosabb ideig a városban. Ebből az időszakból csupán másodkézből való forrással rendelkezünk, mely szerint a következő személyek (esetleg mint családfők) írtak össze 1793-ban:

1. Braun Wolf
2. Deutsch Ábrahám
3. Deutsch Mózes
4. Ferber Dávid
5. Fischer Lőrinc
6. Fischer Simon
7. Flesch Bernát
8. Herschel Márton
9. Kohn Márkus
10. Krishaber Lőrinc
11. Löbl József
12. Löbl Mózes
13. Montág Lévi
14. Montág Mózes
15. Montág Náthán
16. Pollák Jakab
17. Práger Jakab
18. Práger Simon
19. Scheffer Jakab³³

33 Közli: *Zentai Híradó*, 1882. június 4.

Ez sem nyújt azonban minden esetben szilárd támpontot, hiszen egy körrendelet értelmében a bírának megparancsoltatik, hogy „a helységben levő zsidókat mindenkor szemügyren tartásák, mert ha valamely zsidó a „tolerantialis” taksa lefizetése előtt a bíró gondatlansága miatt lakását változtatná, vagy elszökne, a tartozások terhe a bírátat marasztalni fogja”.³⁴

Egy másik, szintén közvetett adat szerint már 1783-ban 20 család (mintegy száz fő) tartózkodott Zentán hitközségbe (*k'hila*) tömörülve, külön bíróval az élen. A néhány megemlített név csak részben fedi az előbbieken közölt névsorokat: Bergel, Braun, Deutsch, Hacker, Kohn, Krishaber, Montág, Obláth, Pollák, Spitzer.³⁵

Mindenképpen határkőnek számít azonban az 1797. év, hiszen ekkor már bizonyítottan létezik zsinagóga-fundus.³⁶ Amennyiben a zsinagóga (vagy imaház) még nem is épült meg, a szándék már nyilvánvaló, hiszen az előjáróság helyet jelölt ki számára, engedélyezte az építkezést, amit a zsidóság létszáma is indokolt, meghaladva a *minjánt*.

Felvetődik a kérdés, hogy Zenta esetében beszélhetünk-e „commoráns” (időző) zsidókról, vagy pedig huzamosabb tartózkodásra kaptak engedélyt. A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy az utóbbiról van szó; sőt, az előjáróság a zsidók letelepítésére törekedett: „Krishaber Lőrincz zsidó, ki is festő mester ember, kérvén e városban mestersége folytatására bé vétetni, melynek kérelme végett, tekintvén az olyan mester embernek ezen városban szükséges voltát részünkről oly conditióval bé vétetődött, hogy ha egyedül mesterségét folytatandja, minden más zsidók szokása szerint felvett futkosásoktól elálland, mint becsületes mester ember megmaradhat.”³⁷

Láthattuk, hogy foglalkozásukat illetően az első zsidók elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak, elvéve azonban akadt egy-egy iparos is. Az akkori kereskedők szinte minden válfaját képviselték (vándorkereskedő-házaló, boltos, vásározó zsidó). Az adatok mennyisége viszont nem elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk, volt-e már közöttük nagykereskedő is. Azt viszont tudjuk, hogy a házaló apró portékája mellett a kereskedésnek elsősorban a gyapjú, illetve a dohány volt népszerű tárgya. Gyapjával kereskedett például Fischer Simon, gyapjával és dohánnyal egyaránt Braun Wolf és Deutsch Mózes. Úgy tűnik, közülük Braun Wolf emelkedik ki igazán, hiszen például szerződést kötött helybeli kereskedőkkel, akiknek az árúját a pesti vásárra vitte eladni. Érdekes vele kapcsolatban megemlíteni azt is, hogy egy adósság ürügyén „az ott feljegyeztetett creditorok panaszára az Szabó Sámuel házat Volff Braun szentái zsidónak 200 ftkon ellicitálták légyen”. Eszerint ő lenne az első zsidó, aki bizonyítottan házat szerez (örökáron) Zentán. Állandósuló jelenlétéről tanúskodik a tény, hogy a törvényes ülések jegyzőkönyveinek nem egy pontja foglalkozik vele akár mint vádlóval,

34 Uo. Mivel közvetett forrásról van szó, így nem deríthettük ki, hogy a körrendelet a zsidó bírót, vagy pedig a község bíráját teszi felelőssé a türelmi adó alól kibúvók tekintetében.

35 Vig Lajos (Knežević, 87. p.) nem jelöli meg fent közölt adatainak forrását; talán a szájhagyományból merített, talán az akkor még meglévő hitközségi iratokból vagy anyakönyvekből. Ugyanő írja azt is (Uo. 88. p.), hogy a temető egyidős a zsidó községgel, és hogy a legrégebbi sírfelirat (1935-ben) 150 éves, tehát 1785-ből való. Ez igazolni látszik a *k'hila* megszervezésére vonatkozó adatot.

36 ZTL F:560.22. Halász-féle birtokkönyv (1797). Az első ránk maradt birtokkönyv az 501. szám alatt jegyzi a zsinagóga telkét.

37 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F:560.3. Zenta mezőváros tanácsa törvényszolgáltató üléseinek jegyzőkönyvei (1793–1803). 1793. november 30.

akár mint vádlottal. Ő tesz például panaszt, hogy Simon nevezetű (zsidó) szolgája elszökött tőle. Úgy látszik, feljelentését komolyan vették, mivel az esetre többször is visszatértek, másrészt viszont ennek oka talán Braun Wolf személyisége volt; vagy pedig a szökött szolgálkkal szembeni mindenkori határozott, kemény fellépés szükségessége, melynél nem tettek vallásbeli különbséget.³⁸

Egészen más okból tanulságos a következő, szintén peres ügy: „Nagy Tamás panaszát tette, hogy nékie Schreyer Jacob zsidó 100 ftokkal adós legyen, és a terminus meg elmúlt új esztendőkor eltelvén, fizetni nem akar. Schreyer Jacob az 100 ft. Adósságot megismervén, noha az zsidóul írt obligatiót elzaggatta, arra való nézve az obligatió kiadására ösztönöztetvén a megfizettetésre három holnap terminus adatott.”³⁹ Egyrészt a méltányos haladék az előljáróság jóindulatát tükrözi, másrészt pedig a „zsidóul írt obligatio” a jiddis nyelv használatáról tanúskodik, még a más vallásúakkal (nemzetiségűekkel) való szerződés kötéseknél is, legalábbis ebben az esetben.

A századfordulót megelőző és követő néhány év a napóleoni háborúk korszaka volt; a mozgósításokban s a harcokban a megye, illetve a kerület is kivette részét. Az itt élő, akkor még kis számú zsidóság kereskedelemmel foglalkozó része természetesen ki tudta használni a háborús konjunktúra kínálatát lehetőségeket. Másrészt azonban igyekezett egyéb módon is hasznossá tenni magát, így például az 1797-es „insurrectio” (nemesi felkelés) költségeire a háború idején évenkénti 400 forintot ajánlott fel.⁴⁰ Az ilyen felkínálások általánosan elterjedtek voltak, így nincs kizárva, hogy a zentaiak is részt vállaltak belőlük.

A zentai zsidók egy részének vagyoni gyarapodását ebben az időben még nem tudjuk igazán nyomon követni, csak feltételezni. Az egyetlen kivétel csupán a már említett Braun Wolf lenne. Tény azonban, hogy az imaház a századforduló körül megépülhetett, a zentai szidóság számbeli, illetve gazdasági gyarapodásának egyik tanújeleként. Körülötte természetesen kialakult az az intézményrendszer is, amely segítette őket az etnikai-vallási identitás megőrzésében: a temető, a *Hevrá kádísá*, a *héder*.⁴¹ Okkal feltételezzük, hogy *mikve*, valamint vágoda is létezett. Bár letelepedésük továbbra is egyéni kezdeményezésekből adódik (amit az előljáróság esetéről esetre bírál el), elutasítás, azaz ellenállás nemigen van irányukban. Zenta mint sajátos etnikai-vallási olvasztótégely, ahol a magyar elem dominál, bízik integráló-asszimiláló erejében, hiszen a századfordulóig fokozatosan beolvadnak a szlovákok, lengyelek, németek, a kisszámú görög kereskedő, sőt eltűnt a kísérletképpen idetelepített kozák kolónia is. A felszínes szemlélődő számára a zentai zsidók mindenestre nem sokban különböztek a többi lakostól. A zsellérség kategóriájába sorolva űzték elsődleges foglalkozásukat; emellett egy kis földet, szőlőt, gyümölcsöst tartottak-béreltek. Kezdetől meg tudták találni helyüket, beilleszkedve a város ökonómiáján belül kialakult munkamegosztásba,

38 Uo. 1793. június 18., június 25., július 9., július 31., szeptember 6., valamint 1794. március 18., április 7., augusztus 18.

39 Uo. 1794. június 2.

40 Dudás Gyula: I. Napóleon császár háborúi és a bácskaiak. *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat évkönyve*, XXII. évf. (1906) 3–4. sz. 1906. 120. p.

41 Talán a *héder* intézményére gondol Dudás Andor, amikor azt írja, hogy a 18. század végéig szerb és magyar tannyelvű iskolák keletkeztek, sőt, „az izraeliták is tartottak oktatót” (*Zenta rövid története*. S. l., 1903. 9–10. p.).

így sokáig nem keltették fel az esetleges konkurencia féltékenységét. A kiváltságos kerület kiváltságos mezővárosában a megtelepülő zsidóság kevésbé érezte a gazdasági jogfosztottság állapotából eredő hátrányokat, mint más mezőváros esetében, a szabad királyi városokról nem is szólva. Politikai jogfosztottsága azonban teljes; a türelmi taksa mint különadó nemcsak többletteleh, hanem egyfajta szegénybélyeg is: a megtűrtség jelképe.

Ennek ellensúlyozására, mintegy kárpótlásul a zsidóság továbbra is bizonyos autonómiát élvez, ami megkönnyíti az elkülönülést. Joga van saját közösségén belül a szabad bíraskodásra, valamint a fentebb említett intézményrendszer kiépítésére. A zentai zsidóságnak mint kisközösségnek kezdetben nincs rabbija, ezért különösen fontos szerepet kap az ún. zsidó bíró, aki polgári és peres ügyeket intézi, de az ő dolga a türelmi adó beszédese is.⁴² Egyfajta felelősséget vállal a közösségért, ami mindenképpen kényelmes megoldást jelent a szélesebb közösség számára. Másrészt egy szervezett *k'hila* könnyebben szemmel tartható, mint a magányos, vándorló zsidó.

A fentieket figyelembe véve elmondható, hogy a Zentán elsőként megjelenő zsidók a század utolsó két évtizedében az ideiglenesség állapotától fokozatosan eljutnak a laza közösség megszervezéséig. A kötelekeket azonban csak a 19. század elején fogják szorosabbra húzni, amikor tudatukat már nemcsak a Palesztinán kívüli lét átmenetiségének eszméje „egyeduralja”, hanem alternatívaként egyre erősebben jelentkezik a diaszpóra mint új, állandó hazául való elfogadásának ideája. Ezzel együtt pedig újabb kételyek vetődnek fel, mégpedig azzal kapcsolatban, hogy megőrizhető-e a zsidóság egy új hazában, vagy pedig az egyenjogúsítás ára az asszimiláció valamely változata, akár a végletekig: a teljes identitásvesztésig. A zentai zsidóság létszámbeli növekedésével, valamint társadalmi és vagyoni helyzetének erősödésével itt is megfogalmazódnak majd ugyanezek a kérdések az új század folyamán, s találnak rájuk különféle megoldásokat.

42 Zentai adatunk ebből az időszakból nincs, így az újvidéki analógiát hozhatjuk fel példaként, ahol évente választottak zsidó bírót a fent említett funkciók betöltésére. Vö. Érdújhelyi, 236. p.